

**Рижов С.М., Степанчук В.М.,
Матвіїшина Ж.М.,
Кармазиненко С.П.**

**ПЛЕСНА – НОВА
ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА
ПАМ'ЯТКА НА ВОЛИНО-
ПОДІЛЬСЬКІЙ ВИСОЧИНІ**

**Ryzhov S.N., Stepanchuk V.N.,
Matviishina J.M.,
Karmazynenko S.P**

**IPLESNA – THE NEW
UPPER PALEOLITHIC SITE
IN VOLYN-PODOLSK
UPLAND**

Статтю присвячено результатам попереднього дослідження нової верхньопалеолітичної пам'ятки біля м.Шепетівка Хмельницької області.

Навесні 2008 р. співробітники ІА НАНУ д.і.н. В.М.Степанчук, к.і.н. Ю.В.Кухарчук і доцент кафедри археології та музеєзнавства КНУ імені Тараса Шевченка к.і.н. С.М.Рижов проводили рекогносцирувальні роботи на місцезнаходженні Меджибіж та обстежили скупчення палеолітичних місцезнаходжень поблизу м.Нетішин Хмельницької області. Оглянуто було також низку супутніх кар'єрів. В одному з них, поруч із перехрестям доріг Шепетівка – Старокопчанів та Шепетівка – Ізяслав, за кілометр від південної околиці с. Плесна Шепетівського району Хмельницької області (рис.1) Рижовим С.М. виявлено верхньопалеолітичний культурний шар з рештками перепаленої кістки та вугілля.

За фізико-географічним районуванням стоянка розташована на стику Волинської та Подільської височин, що належать до різних географічних районів – Малого та Житомирського Полісся (Національний атлас України 2007). Топографічно та гідрографічно ця місцевість виглядає як павукоподібний водороздільний пагорб (висотна відмітка 304 м), з якого в басейні річок Горинь та Случ витікають численні джерельні потічки (рис.1).

Кар'єр, у якому були знайдені рештки культурного шару, влаштовано біля одного з витоків річки Понорка, яка впадає в праву притоку Горині р. Припутинка. На картах-верстовках кінця ХІХ ст., у місці сучасного кар'єру простежуються ерозійні ярки, що утворили невеликий мис. Скоріше за все, саме з цим мисом пов'язані рештки культурного шару (рис.2).

При обстеженні південно-західної ділянки кар'єру в одній із стінок були помічені сіруваточорні лінзи лесоподібних суглинків та супісків,

що вміщували рештки обпаленої кістки та вугілля. Культурний шар був суттєво пошкоджений працюючим поруч екскаватором, діяльність якого вдалося призупинити. Кому належить кар'єр – з'ясувати не вдалося.

Товщина культурного шару складала 0,02-0,07 м, його горизонтальна протяжність від північного до південного краю стінки – 5 м, ширина 1,5 – 2 м, з ухилом 10-15 градусів на південь (рис.3). Під час горизонтальної та вертикальної зачистки шару були виявлені сильно обпалені та потрошені кістки викопних тварин та дві крем'яні лусочки. Частина культурного шару з північного краю зачистки було відібрано для хронологічної діагностики в лабораторних умовах. Дата, отримана в Київській лабораторії радіовуглецевого датування, становила 23200±400 років тому. У процесі промивки залишків шару були знайдені маленькі потрошені та обпалені рештки недіагностичних кісток та раковин прісноводних молюсків. Застосування флотаційного методу дослідження дало можливість виявити на стінках промивочної посудини рештки маслянистої субстанції червоно-малинового кольору – вохри.

Рятувальні археологічні розкопки, проведені у серпні 2008 р., частково були профінансовані В. Назаренком (Київ).

Улітку 2009 р. дослідження місцезнаходження було продовжене. Були закладені 2 розчистки і досліджена статиграфія пам'ятки. За стратиграфічною схемою М.Ф. Веклича (Веклич та ін. 1993), встановлені відклади голоценового (hl), причорноморського (pi), дофінівського (df), бузького (bg), витачівського (vt), удайського (ud), прилуцького (pl) та кайдацького (kd) часу. Для уточнення їх генезису і реконструкції умов природного оточення мешканців

місцезнаходження був використаний палеопедологічний метод, базований на вивченні макро- і мікроморфологічних особливостей відкладів (Веклич та ін. 1979; Матвіїшина 1982; Matviishyna 2008, Матвіїшина та ін. 2009, Степанчук та ін. 2009, Кармазиненко 2010).

У місці розкопу 2008 р. у 2009 р. була закладена розчистка №1 (рис.4). За 10 м на захід від неї було виявлено більш повну колонку – з давнішими горизонтами середньо- та верхньоплейстоценових відкладів. Тут закладено розчистку №2 (рис.5), в якій представлені відклади від удайських (ud) до дніпровських (dn).

Палеогеографія.

Основні знахідки археологічного матеріалу приурочені до нижньої частини дофінівського і верхів бузького стратиграфічних горизонтів.

Стратиграфічний розріз №1 (рис.4)

У розрізі простежені горизонти – голоценового, причорноморського, дофінівського, бузького, витачівського і удайського часу. Основні знахідки археологічного матеріалу приурочені до нижньої частини дофінівського і верхів бузького горизонтів.

Голоценовий стратиграфічний горизонт – 0,0-1,2 м – представлений лісовим ґрунтом з генетичними горизонтами Eh, Ite, It, Ip та Pk. Мікроморфологічний аналіз шліфів з не порушеною структурою вказує на належність даного ґрунту до світло-сірих лісових, профіль – з чіткими ознаками перерозподілу органічної речовини. Так, для елювіального (Eh) горизонту характерним є чергування «відмитих» ділянок плазми з ділянками слабо просоченими гумусово-глинистою речовиною (рис. 4.1, а) з незначними натюками полініту. У горизонтах Ite і It простежені численні натюки й лусочки коломорфних глин (рис. 4.1, б, в, г) – як навколо пор і зерен мінерального скелету, так і у плазмі. Горизонт Ip вирізняється компактним складом і нерівномірним забарвленням плазми залізисто-глинистою речовиною (рис. 4.1, д), зменшенням лускуватих натюків і проявів коломорфних глин навколо пор і зерен скелету (рис. 4.1, е). У карбонатному горизонті зустрічаються прості карбонатно-глинисті мікроагрегати (рис. 4.1, є) і з'являються карбонати. Переважає мікрокристалічний кальцит, який часто концентрується навколо пор (рис. 4.1, ж).

Елювіально-ілювіальний характер профілю свідчить про лісові умови формування ґрунту. Мікроморфологічно це підтверджується чергуванням «відмитих» ділянок із ділянками плазми, просоченими гумусом в елювіальному

горизонті, у формуванні численних натюків і лусочок коломорфних глин – в ілювіальному, скупченням мікрокристалічного кальциту лише в нижній частині профілю. Тому ґрунт за макро- і мікроморфологічними ознаками є близьким до світло-сірих лісових.

Причорноморський стратиграфічний горизонт – 1,20-1,65 м – жовтувато-сірувато-палевий, однорідний, нечітко шаруватий, скипає з 10% розчином HCl. Карбонати у формі трубочок, з дрібною марганцевою пунктацією. Грудкувато-розсипчастий однорідний пилюватий легкий суглинок. Перехід і межа за посиленням шаруватості відкладів, що наростає до низу. Зустрічаються поодинокі кротовини зі світло-сірим матеріалом. Мікроморфологічно матеріал лесового горизонту визначається як пухкий (рис. 4,2, а), рівномірно просочений дрібнокристалічним кальцитом з пилювато-плазмовою мікробудовою (рис. 4,2, б), з наявністю лесових часточок, розділених звивистими порами. Значну частину матеріалу складає мінеральний скелет з пилюватих зерен. Матеріал причорноморського свідчить про перигляціальні умови його накопичення (лесові часточки співрозмірні з зернами первинних мінералів з карбонатно-глинистими плівками) та субаеральне походження з елементами перевідкладення.

Дофіновський стратиграфічний горизонт – 1,65-2,10 м – представлений двома прошарками (df_c і df_b), в яких простежуються горизонти оглеєння з черворіями і одинокими кротовинами.

ґрунт заключної стадії df_c – 1,65-1,90 м – виражений слабо, у вигляді дещо хвилястих прошарків потужністю 1-2 см. Матеріал світло-бурий із сизуватим відтінком, досить гарно відсортований, пилюватий, шаруватий, з дрібною марганцевою пунктацією. В мікробудові характерним є наявність простих мікроагрегатів, розділених порами (рис. 4,3, а). Подекуди зустрічаються екскременти ґрунтової фауни (рис. 4,3, б), а також мікрокристалічний кальцит навколо пор, які часто заповнені оксидами марганцю (рис. 4,3, в). Для матеріалу ґрунту характерна пилювато-плазмова мікробудова (рис. 4,3, г). Макро- і мікроморфологічні ознаки вказують на те, що ґрунт сформувався у прохолодних умовах помірного клімату і скоріше за все близький до дернового плейстоценового світло-бурого за кольором.

ґрунт кліматичного оптимуму df_b – 1,90-2,10 м – сизо-світлосірий оглинений горизонт з бурими

та іржаво-бурими плямами. У цьому горизонті залягав культурний шар. Мікроморфологічно для ґрунту характерною є певна перетвореність матеріалу ґрунтовими процесами, досить рівномірна. Слабко виявляється мікроагрегованість – із наявністю простих (рис. 4,4, а) світлих мікроагрегатів. Деінде виявляють себе складні мікроагрегати I-II порядку, розділені тонкими звивистими порами (рис. 4,4, б). Матеріал більш-менш рівномірно просочений органо-карбонатно-глинистою речовиною (рис. 4,4, в). Навколо пор зосереджений мікрористалічний кальцит (рис. 4,4, г). Порівняно рівномірне просочення плазми гумусом та його добра мікроагрегованість і карбонатність дає підстави стверджувати, що ґрунт за макро- і мікроознаками близький до короткопрофільного глеєвого, слабо перетвореного ґрунтоутворенням.

Бузький стратиграфічний горизонт – 2,10-2,50 м – білясто-світло-палевий, найсвітліший у розрізі легкий лесоподібний суглинок, шаруватий, тонковідсортований.

Витачівський стратиграфічний горизонт – 2,50-3,50 м – представлений бурими з жовтуватими прошарками слабо озалізненими ґрунтовими відкладами ($vt_{b2} + vt_{b1}$). Перехід і межа різкі за кольором. За структурою – грудкувато-пористий з дрібною марганцевою пунктацією.

Ґрунтові відклади кліматичного оптимуму vt_{b2} – 2,50-3,0 м – світло-бурі з чергуванням жовтуватих та озалізнених прошарків. Аналіз шліфів ґрунту під мікроскопом показав, що мікроагрегованість майже не проявляється, лише наявні невеликі округлі нечіткі сегрегації органо-глинистої речовини (рис. 4,5, а). Зустрічаються складні мікроагрегати I-II порядку, розділені тонкими звивистими порами і багато зерен гетиту (рис. 4,5, б). Для ґрунту характерним є пилувато-плазмова мікробудова (рис. 4,5, в), а весь матеріал просочений карбонатами (рис. 4,5, г).

Ґрунтові відклади кліматичного оптимуму vt_{b1} – 3,0-3,50 м – відрізняються від vt_{b2} більш темним буруватим забарвленням, меншою озалізненістю і омарганцьованістю. Мікроморфологічно ґрунт vt_{b1} характеризується наявністю невеликих натьоків і лусочок коломорфних глин (рис. 4,6, а, б, в), що може бути пов'язане з лісовими умовами. Характерна пилувато-плазмова мікробудова (рис. 4,6, г).

Ґрунти $vt_{b2} + vt_{b1}$ в даній розчистці виглядають як ґрунтові відклади, або ґрунти педосименти, які є місцевим водоупором. Тому в них зустрічається велика кількість марганцевих

бобовин. Порівняно з лесовими і дофінівськими відкладами, вони важчого гранулометричного складу, озалізнені, сформовані на перезволожених ділянках, можливо з низькорослою чагарниковою рослинністю.

Удайський стратиграфічний горизонт – 3,50-3,70 м – представлений сірувато-палево-буруватими шаруватими відкладами із ржавими горизонтами, прошарками марганцевих пунктації і 2 крупними кротовинами, заповненими чорним, скоріше за все, прилуцьким матеріалом. На відміну від бузького матеріалу, він більш шаруватий і сіруватий, аерально-делювіального походження.

Стратиграфічний розріз №2 (рис.5)

За 10 м на захід від стратиграфічного розрізу №1, уздовж однієї з порушених бровок було закладено розчистку №2, якою розкрито більш повну товщу середньо- і верхньоплейстоценових відкладів (рис.5).

Загалом розріз є досить типовим для півночі України і району розповсюдження лесових островів. Він характеризується підвищеними потужностями лесових товщ, нечітким проявом дофінівських ґрунтів, що часто проявляються як горизонти оглеєння (Морозова 1981). У цих місцевостях чітко визначаються товщі потужного легкосуглинистого бузького лесу, що відповідає максимуму пізньоплейстоценового похолодання. Витачівські ґрунти нерідко проявляються тут як бурі товщі, збагачені на оксиди заліза і марганцю. Спостерігається заміщення витачівських ґрунтів ґрунтовими відкладами і перевідкладення останніх. Прилуцькі ґрунти відрізняються коричнево-сірими відтінками забарвлення, представлені лучними, або сірими опідзоленими ґрунтами і в цій зоні нерідко заміщуються торф'яниками. У прилуцький час лісостепова зона зміщувалася на північ, а давні фізико-географічні обстановки відповідали середній частині сучасної лісостепової зони, але умови формування ґрунтів були рівномірно-вологішими і відповідали обстановкам західніших регіонів. З пониззями пов'язане формування болотних відкладів. Порівнюючи з сучасними ґрунтами розрізу можна відмітити в кайдацький час зміщення природних зон на південь. Ґрунти були рівномірно-вологішого режиму формування.

Знахідки культурного шару приурочені до часу початку формування нижнього дофінівського ґрунту, або перехідного відрізка часу від холодного бузького інтервалу до ненабагато тепліших умов дофінівського часу. Обстановки були холодними, або помірно-

холодними, але вже не настільки суворими, як у максимум похолодання. Ґрунти показують дуже слабку перетвореність матеріалу ґрунтовими процесами, формування в умовах підвищеного зволоження. Скоріше за все, це було місце не постійного проживання, а сезонного мешкання, куди людина переміщалася на літо для рибальства, збирання ягід, тимчасового перебування на пасовищах.

Детальне вивчення стратиграфічної позиції культурних залишків дало можливість констатувати, що вони залягають у дофінівському ґрунті кліматичного оптимуму (df_b). Це цілком узгоджується з отриманими радіокарбонними даними.

Характеристика культурного шару

Загальна площа дослідженої ділянки склала близько 5 кв. м. У процесі розкопок було виявлено два місця концентрації обпалених кісток. Вогнищеві плями простежувалися на темно-сірому фоні (рис.2) у квадратах 9А, 10А, 11А, 11В, 12В. Також були простежені вохристі плями діаметром від 0,2 м до 0,5 м. Одне таке заповнення на межі квадратів 11А та 12А було детально вивчене. У ньому простежувалися горизонтальні червоно-вохристі та чорні прошарки вугілля з органічними вкрапленнями сріблястого кольору.

Товщина культурного шару сягала від 2 до 5 см. Глибина залягання від рівня сучасної поверхні – 2,04-2,15 м. Більшість знахідок представлена потрощеними й перепаленими кістками тварин (128 одиниць) розмірами до 20 см. На деяких кістках простежені ознаки розбивання. За визначенням палеонтолога О.П. Журавльова, більшість кісток не діагностичні, але скоріше за все, тут представлені рештки великих ссавців (мамонт?).

У ході розкопок в культурному шарі було виявлено 26 крем'яних артефактів, зокрема 4 пластини, 2 відщепи, блусок і 14 скалок. Промивка відкладів додала до них ще 109 лусочок та мікро-уламків. Дві пластини підправлені в районі відбивної площадки перлинною ретушшю, ще одна має сліди відтискової ретуші (рис.6, 1, 6, 4).

При дослідженні вогнища на кв.11А (південно-східна ділянка) був виявлений ще один, нижчий рівень кісток, які залягали безпосередньо на світло-сірому супіщаному суглинку, насиченому іржавим корінням. Різкого

переходу між нижнім та верхнім горизонтами кісток не зафіксовано, але схоже на те, що нижній горизонт кісток пов'язаний з іншим епізодом відвідин урочища.

Необхідно зазначити, що на схилі у південно-східному напрямку в квадраті 11А простежені три мікрогоризонти: верхній – чорний з вохристими розводами, середній – світло-сірий товщиною 1,5 см без вугілля (в ньому залягали кремені), та нижній – сіруватий з вохристими розводами. Це може бути пов'язане з різними епізодами освоєння урочища. Важливо, що ретушовані пластини були знайдені в одному квадраті – 11А і залягали під попільним шаром, нижче червоно-вохристих замивів, на сіруватому лесоподібному супіску бузького горизонту (рис.6, 1, 6).

Слід додати, що в західному напрямку, в районі кв. 15А (не розкопувався), у стінці кар'єру, в бузьких (?) відкладах був зафіксований фрагмент невизначеної кістки.

Мушлі.

У процесі промивки матеріалу з верхньої частини культурного шару (квадрат 10А) були виявлені прісноводні мушлі. За визначенням В.В. Аністратенко (Інститут зоології АН України), вони репрезентують такі групи гастропод: *Succinea putris*, *Vallonia costata* та *Pupilla muscroom*.

Висновки

Простежений на місцезнаходженні культурний шар представлений двома мікрогоризонтами – двома короткими епізодами відвідин урочища. Нижній містить ретушовані пластини та лусочки, що залягали на світло-сірому лесоподібному супіску; верхній – двома плямами з концентраціями потрощеної й перепаленої кістки та залишками вугілля і вохри.

Характер розташування скупчень вугілля, кісток та кременю дає підстави припускати наявність двох вогнищ, що розташовувалися на ділянках кв. 10А та 11А на максимально високій відмітці (-2,05-2,10 м). В квадратах 12А, 12В, 13В у південному напрямку простежується западина до глибини 2,17 м.

Зважаючи на стратиграфічні умови залягання, кліматичний оптимум (df_b) дофінівського епізоду, радіовуглецеву дату (23200±400 р. тому), склад наявних артефактів та особливості культурних решток, можна припускати належність місцезнаходження до кола граветських пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА:

Кармазиненко С.П. Мікроморфологічні дослідження викопних і сучасних ґрунтів України – К.: Наук. думка. – 2010 – 120 с.

Матвіїшина Ж.Н. Мікроморфологія плейстоценових почв України – К.: Наук. думка, 1982. – 144 с.

Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Степанчук В.Н. Дрібна ритміка лесово-ґрунтових відкладів Побужжя та основи вивчення археологічних пам'яток // Фізична географія та геоморфологія. Вип. 56. – Київ: 2009. – С.272-282.

Методика палеопедологічних досліджень / (М.Ф. Веклич, Ж.Н. Матвіїшина, В.В. Медведєв і др.) – К.: Наук. думка, 1979. – 176 с.

Морозова Т.Д. Развитие почвенного покрова Европы в позднем плейстоцене. – М.: Наука, 1981. – 281 с.

Національний атлас України. Гол. ред. Руденко Л.Г. Геоморфологічне районування / [Барщевський М.Є, Бортник С.Ю., Вахрушев Б.О. та ін.] – К.: ДНВП «Картографія», – 2007. – С. 162. (2007 – 440 с.).

Національний атлас України. Гол. ред. Руденко Л.Г. Фізико-географічне районування / [Маринич О.М., Пархоменко Г.ОП., Пащенко В.М. та ін.] – К.: ДНВП «Картографія», – 2007. – С. 228-229. (2007 – 440 с.).

Сиренко Н.А. Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене / Н.А. Сиренко, С.И. Турло – К.: Наук. думка, 1986 – 188 с.

Степанчук В.Н., Рижов С.Н., Матвіїшина Ж.Н., Кармазиненко С.П. Новые данные к изучению палеолитических памятников в бассейне Южного Буга // С.Н. Бибиков и первобытная археология. – Санкт-Петербург: РАН, 2009. – С.114-119.

Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины. Объяснительная записка / [М.Ф. Веклич, Н.А. Сиренко, Ж.Н. Матвіїшина и др.] – К.: Госкомитет геологии Украины, 1993. – 40 с., 8 табл.

Matviishyna Zh. Record of peleoenviroment in the loess-soil key section of Pobuzhye (Ukraine) // Zapis zmian srodowiskowych w poznoplistocenskich sekwencjach lessowo-glebowych. – Wroclow: 2008 – P. 203-211.

Ryzhov S.N., Stepanchuk V.N, Matviishina J.M, Karmazynenko S.P

Plesna – the new Upper Paleolithic site in Volyn-Podolsk Upland

Paper deals the new Upper Paleolithic site in Khmelnytsky region. In Careers for extraction of loess were found the remains of the cultural layer placed animal bones, stone artifacts, ocher and mollusks.

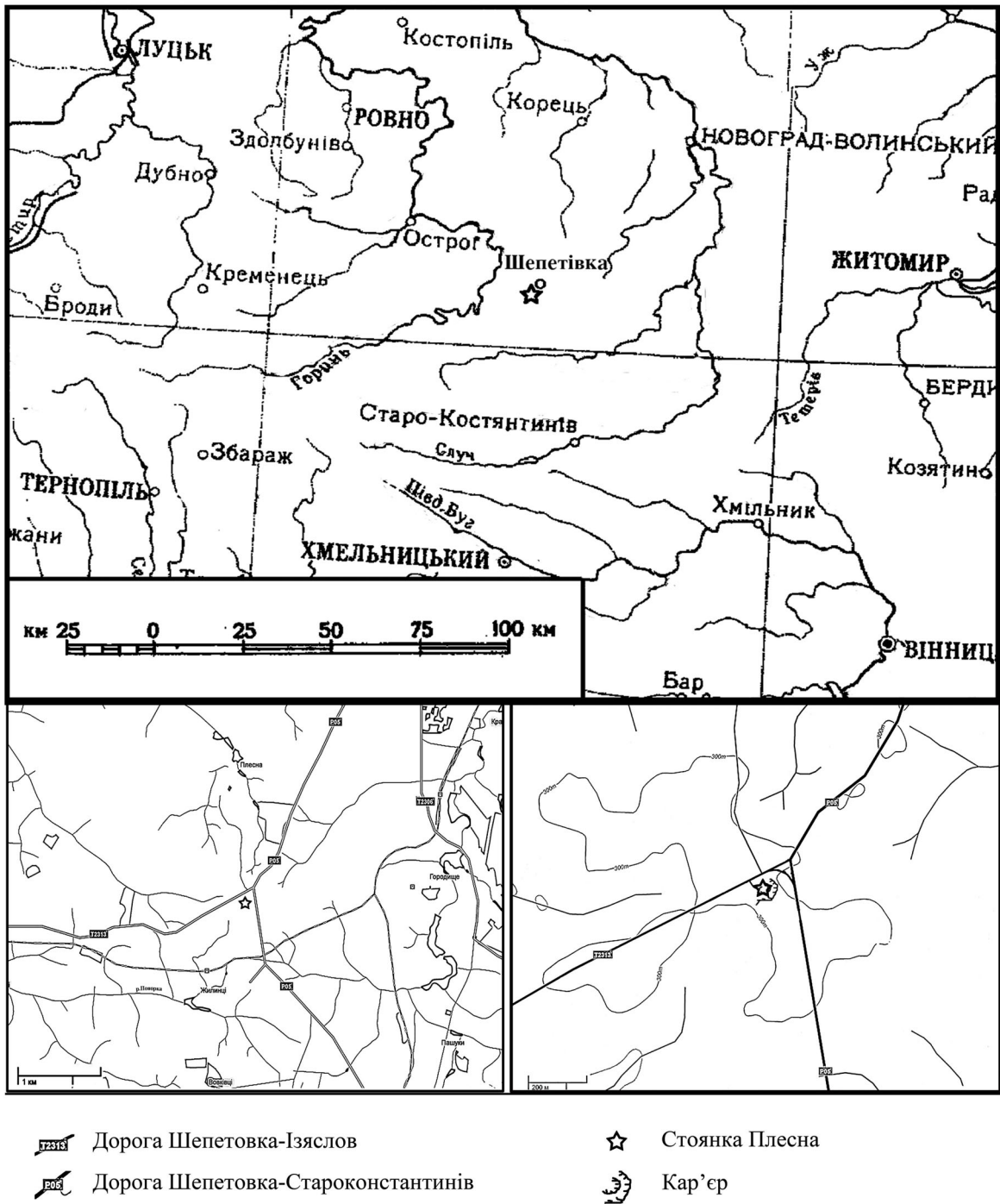

Рис.1. Географічне розташування та топографія стоянки Плесна.

Рис.2. Реконструкція рельєфу місцевості стоянки Плесна на кінець XIX ст.

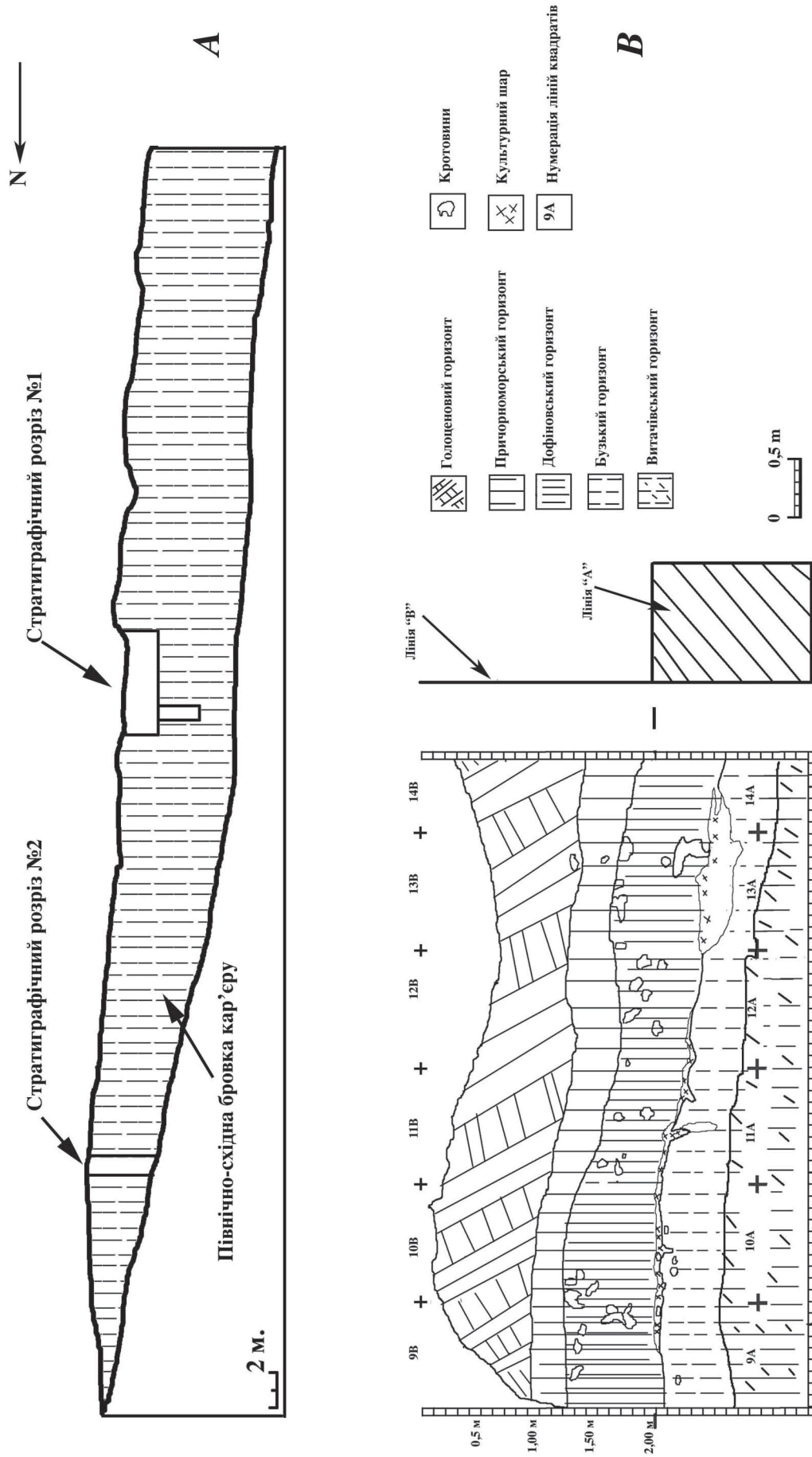

Рис.3. А - схема розташування стратиграфічних розрізів у кар'єрі. В - стратиграфічний розріз №1 східної стінки розкопу стоянки Плесна.

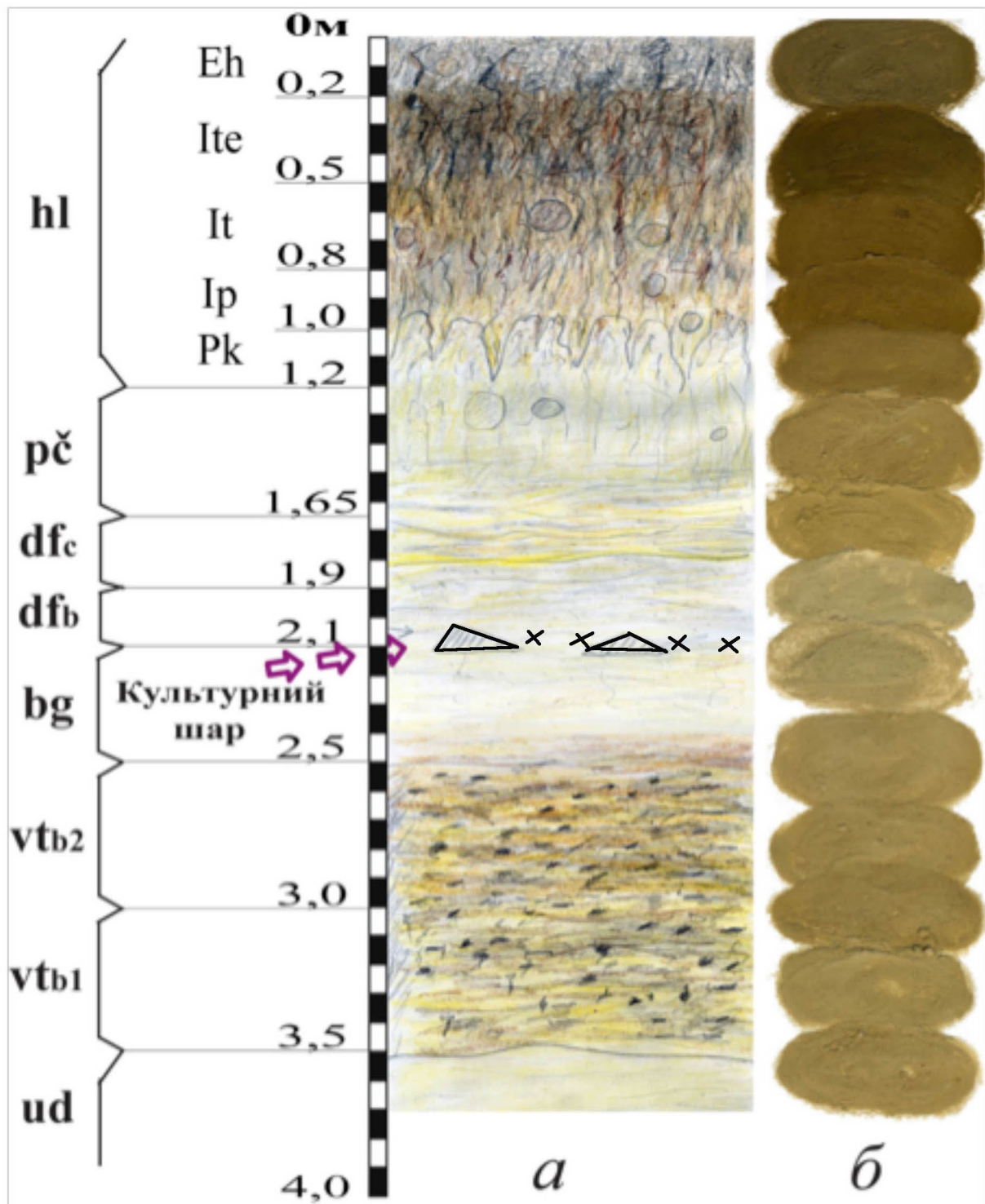

Рис.4. Стратиграфічний розріз №1 стоянки Плесна. Замальовки (а) і примазки (б) плейстоценових відкладів (за Ж.М.Матвіїшиною).

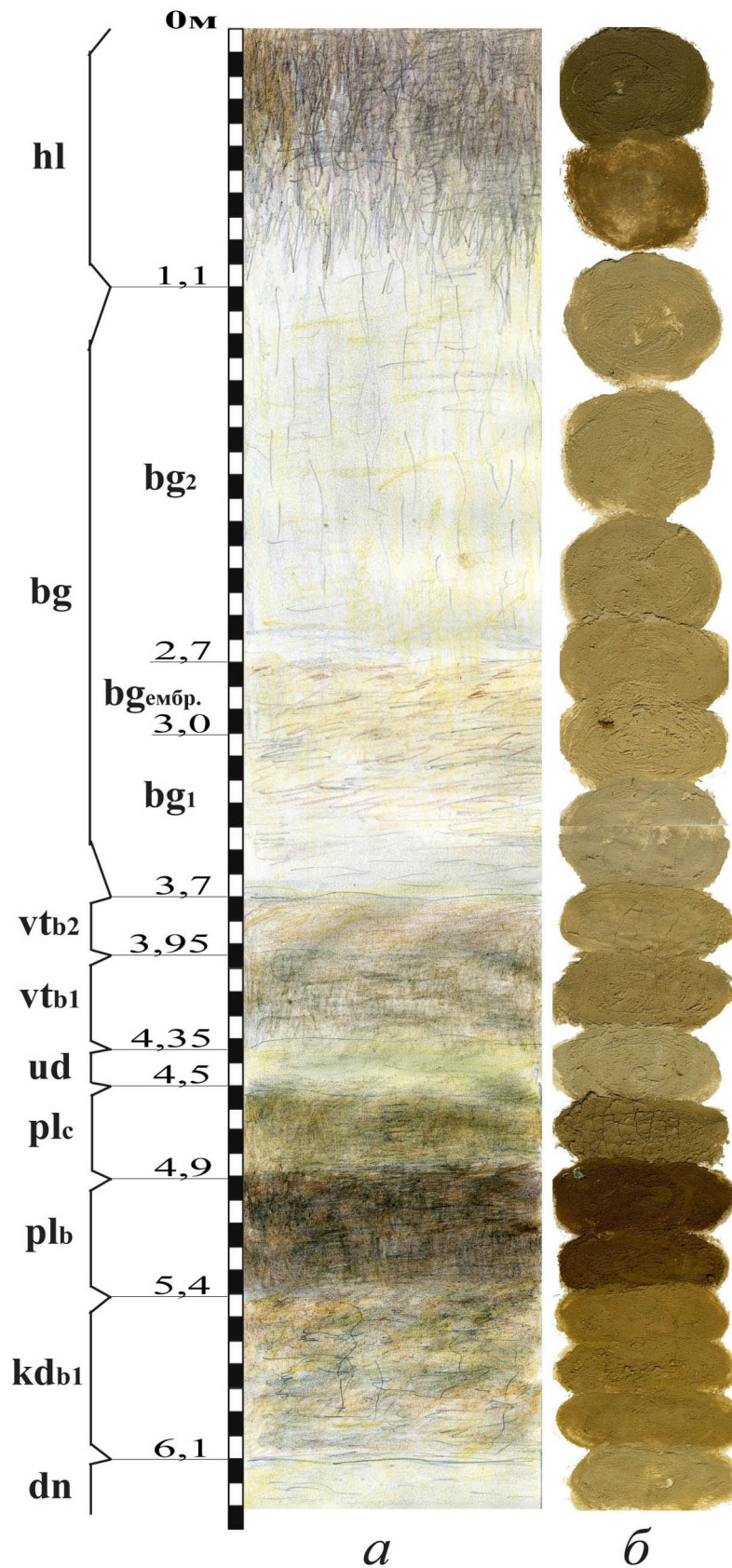

Рис.5. Стратиграфічний розріз №2 за 10 м на захід стоянки Плесна. Замальовки (а) і примазки (б) плейстоценових відкладів (за Ж.М.Матвіїшиною).

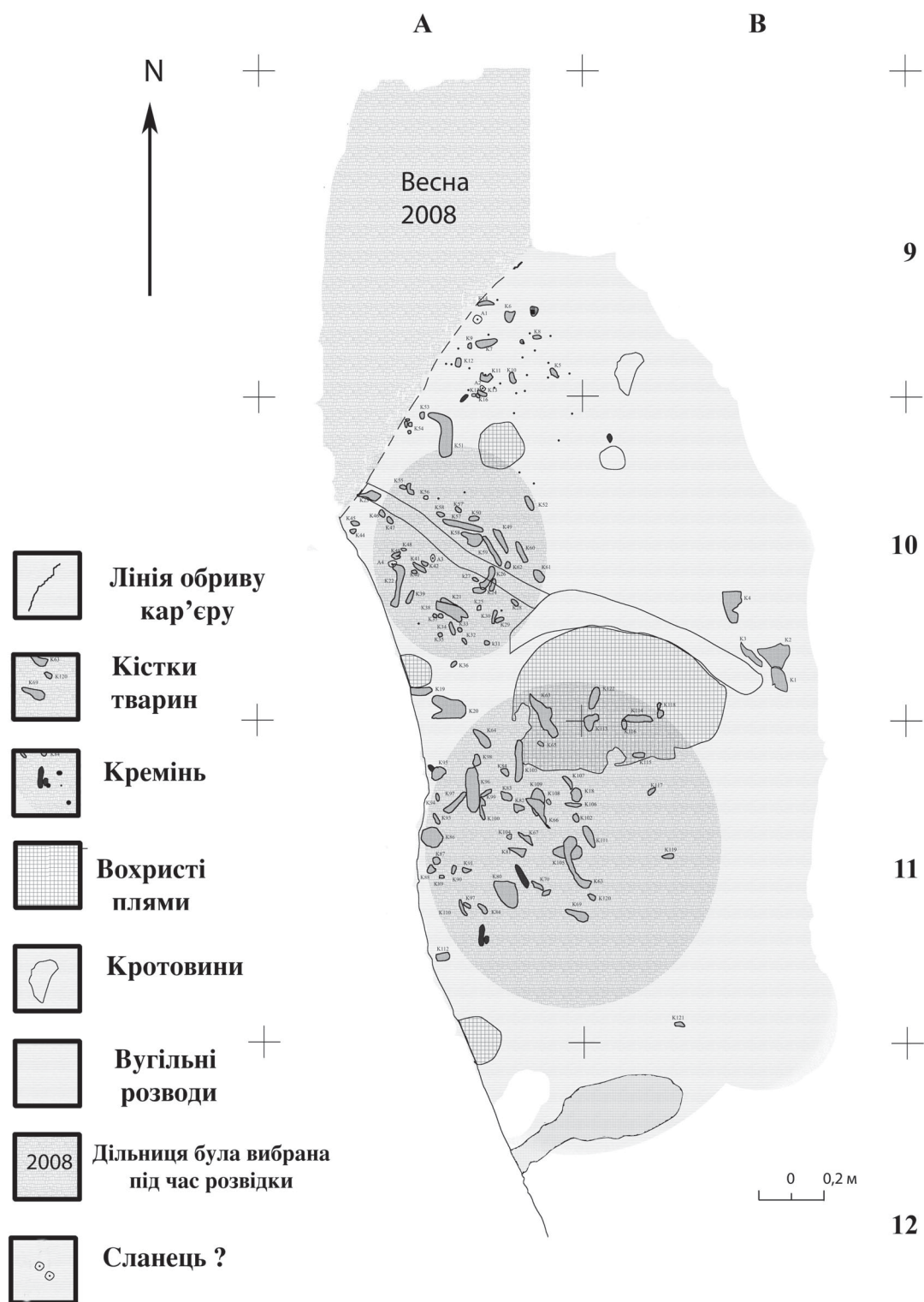

Рис.6. Планіграфія культурного шару стоянки Плесна.

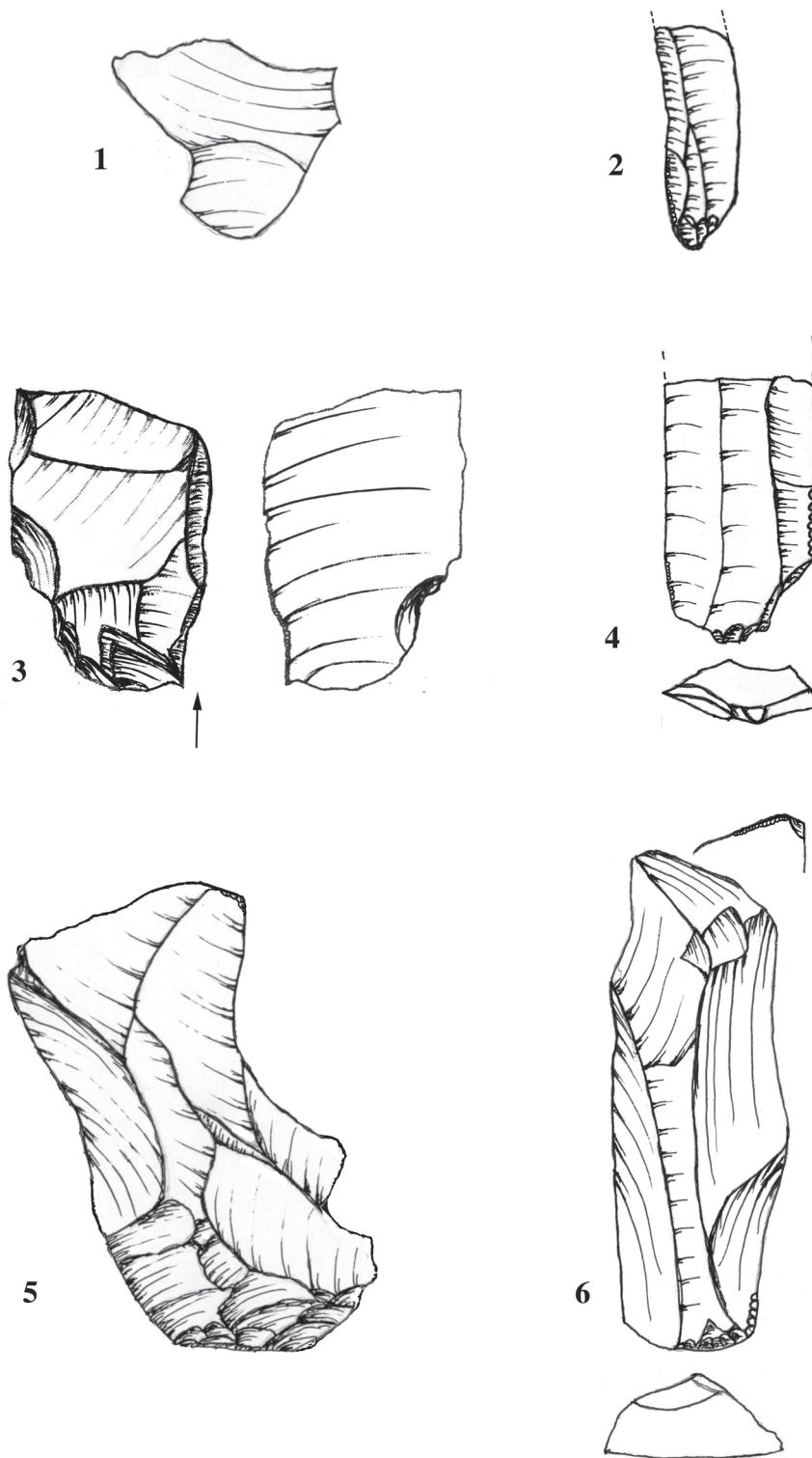
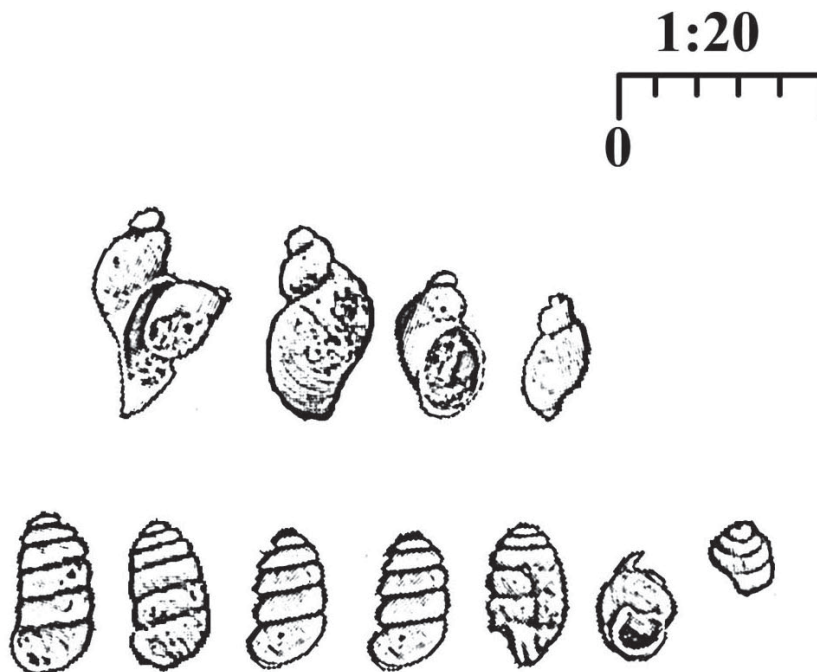

Рис.7. Кам'яні артефакти стоянки Плесна.

Кв.10Б, гл.1,7-1,9 м. Глеюватий прошарок над культурним шаром.

Кв.10Б, гл.1,9-2,0 м. Верхня частина культурного шару.

Рис.8. Знахідки гастропод на стоянці Плесна.